

UOT 82; 81-1; 821.222.1

STOLÜSTÜ OYUN ADLARI VƏ ATRİBUTLARININ FARSDİLLİ KLASSİK POEZİYADA İŞLƏNMƏ YERLƏRİ

Ş.YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti

shyusifli@bsu.edu.az

Oyun adlarının müxtəlifliyi farsdilli ədəbiyyatda özünəməxsus leksik-semantik sahə əmələ gətirmişdir. İlk baxışdan belə bir sahənin mövcudluğu nəzərə çarpmasa da, nəzmdə rast gəlinən böyük sayda leksik modellər belə bir sahənin var olmasını dəqiq şəkildə göstərməklə yanaşı, sahənin özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik olmasından xəbər verir. Qədim leksik təbəqə olan oyun adları məhz etnoqrafik baxımdan fars dilinin leksikasına rəngarənglik gətirir. Bu rəngarəngliyin səbəbi oyun adları və atributlarının nəzmdə bir fiqur tək istifadə olunarkən etnik-milli çalarlar və etnoqrafik koloritin qüvvətli inikası ilə bağlı olmasıdır.

Açar sözlər: dilçilik, poetika, oyunlar, atribut, linqvopoetizm, bədii fiqurlar

Oyun adları və onun atributlarından istifadə etməklə poetik mətnin yaradılması, demək olar ki, bütün orta əsr şairlərinin yaradıcılığında mövcuddur. Bu qədim təbəqə farsdilli şeirin bütün üslublarında şeir yazan şairlərinin yaradıcılığında müşahidə olunur. Bu leksik təbəqənin nə cür formalaşması, onun tərkib hissəsi hələ də araşdırılmamışdır. Stolüstü oyunları yaxşı bilən şairlər şahmat və onun atributlarından istifadə etməklə dərin məzmunla malik lirik əsərlər yaratmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr şeirinin forma çətinlikləri bir yana, oraya hər hansısa bir oyunun tərkib hissəsi və atributunun da əlavə edilməsi dərin məzmunlu poetik nümunənin yaranmasına yol açır. Biz yalnız şeirlərə əsaslanaraq həmin leksik vahidlər barəsində mühakimə yürüdə bilərik. Bu vahidlər farsdilli ədəbiyyata töhvə verməklə yanaşı, fars dilinə yeni ifadələr qazandırmış, lüğət bazasını genişləndirmişdir.

Klassik ədəbiyyatda öz işlənmə tezliyi ilə seçilən, daha ənənəvi leksemlər oyunların stolüstü qrupuna daxildir. Bu oyunlar arasında bir tərəfi şahmat və nərdin öz adlarından ibarət olan, o cümlədən atributlarının komponent təşkil etdiyi düzəltmə sözlərə daha çox rast gəlinir. Stolüstü oyunların adı, atributları ilə bağlı yaranan söz və söz qrupları arasında şahmat oyununun adı birinci gəlir. Bu oyunun adı və atributlarının iştirakı ilə yaranan düzəltmə sözləri qədim və müasir lüğətlərdə izləmək mümkündür. Bu lüğətlərdə yalnız

ənənəvi sintaktik modellər poetik mətn daxilində ifadə etdiyi məna baxımından tədqiq olunur. Bu ənənəvi modellər və leksik qruppanı struktur və semantik cəhətdən tədqiq edərək, aşağıdakı modelləri əldə etmişik:

Şahmatla bağlı olan struktur-leksik modellər:

1. شطرنجوار (şahmatvari)

Bu düzəlmə leksik vahid “وار” şəkilçisinin köməyiylə yaranan isimdən düzələn sifətdir. Bu söz “şahmatvari” və ya “şahmat formasında” kimi tərcümə olunur. Məsələn:

بازی روزگار، زندگی شطرنج وار را دوست ندارد

(Fələyin oyunu şahmatvari həyatı sevmir) (2)

2. خریطه شطرنج (şahmat kisəsi)

Ə.Ə. Dehxoda öz “Lügətnamə”sində bu izafət birləşməsinin mənasını “şahmat vasitələrinin yığıldığı kisə” kimi təqdim edir.

بجز خریطه شطرنج و نرد شعر برنج

ز بزم خاقان چیزی برون نیوردی

(3, 12595) (سوزنی سمرقندی)

(Şahmat kisəsi, nərd və əziyyətli şeirdən başqa, /

Xaqan məclisindən bir şey aparmadın)

3. شطرنج عشق (eşq şahmatı)

Bu izafət birləşməsinin lüğəvi mənası “eşq şahmatı”dır. Hind üslubu nümayəndələri arasından olan bəzi şairlərin yaradıcılığında daha çox rast gəlinir. Əbdürrəhman Cami öz divanının “فاتحة الشباب”(cavanlıq dövrü) hissəsində belə bir beytlə çıxış edir:

چون بر بساط وصل تو جامی نیافت دست

شطرنج عشق بارخ تو غایبانه باخت

(جامی)

(Sənin vüsəlinə çatmaq üçün Cami yol tapmadığından, /

Sənin surətini görməyə-görməyə eşq şahmatı oynadı)

4. شطرنج محبت (məhəbbət şahmatı)

“Şahmat “sözünün həqiqi və irfani eşqin tərənnümündə söz birləşməsinin bir tərəfi kimi çıxış etməsi bütün orta əsrlər boyu şairlərin dəb halında işlətdiyi vasitələrdən idi. Belə ki, “شطرنج محبت” (məhəbbət şahmatı və ya aşılıq) izafət birləşməsi “eşq şahmatı” ilə eyni mənaları ifadə edir:

با تو آن روز که شطرنج محبت چیدم

ماتی خود ز تو در بازی اول دیدم

(محتشم کاشانی)

(Səninlə o gün məhəbbət şahmatı düzdüm (sevgili olduq), /

Elə ilk oyunda mat olduğumu gördüm)

نیبیم بر بساط خوبیت همتا خوش آن عاشق

که شطرنج محبت بارخ خوب تو می بازد

(جامی - هفت اورنگ)

(O aşiq tək sənin gözəlliyinə heç kəsi tay görmərəm, /

Ki, sənin gözəl surətinlə məhəbbət şahmatını oynasın)

5. شطرنج غم (qəm şahmatı)

Bu izafət biləşməsi “məhəbbət şahmatı”nın əksi olaraq “qəm şahmatı” mənasında çıxış edir. Azərbaycan şairlərindən Məshəti Gəncəvinin yaradıcılığında rübailərdə tez-tez bu leksik fiqura rast gəlinir.

شطرنج غمت مدام چون ما بازیم
باید که دلت نرنجد ار مات کنیم

(مهستی)

(Həmişə biz səninlə qəm şahmatı oynayanda, /Gərək ki mat olsun,
inciməyəsən)

وحشی که به شطرنج غم و نرد محبت
یکباره متاع دل و دین باخته اینست

(6) (وحشی بافقی)

(Vəhşi qəm şahmatı və məhəbbət nərdində,
Birdəfəlik ürəyi qırılmış və dinini itirmişdir)

6. خانه شطرنج (خانه شطرنجی) (şahmat xanası)

Şahmat taxtasında olan xanalara və bu xanalara bənzər olan dördbucaqlı formalara “خانه شطرنج” deyilir. Xanalar fiqurların hərəkətində xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Azərbaycan və hind üslubu şairlərinin bir çoxunda “xana”lar maddi və xəyali nöqtə kimi çıxış edirlər.

این شمانت های یاران زیر چرخ امروزین است
خانه شطرنج تا بود است خوش همسایه بود

(7) (بیدل دهلوی)

(Dostların bu sevinci (şəmatəti) bu günə aiddir, /
şahmatda xana olduqca yaxşı qonşu var)

“Anəndərac” lüğətində şahmat xanalarının məhz belə adlanması göstərilir: “Fiqurlar üçün şahmat taxtasında olan xanalar”.

پرده ناموس نبود بهر جانبازان عشق
خانه شطرنج را کی حاجت دیوار هاست

(3, 12596) (خان آرزو)

(Namus pərdəsi eşq yolunda canından keçənlər üçün deyil/
şahmatın xanaları nə zaman divara ehtiyacılı olub ki.)

7. تخته / قلمروی شطرنج / صحفه شطرنج بساط شطرنج // نطع شطرنج / رقعہ ی شطرنج عرصه شطرنج / شطرنج (şahmat taxtası və onun üzərindəki sahə)

Şahmat fiqurlarının yer aldığı taxtaya, o cümlədən taxtanın üzərində olan sahəyə uyğun bir çox leksik vahidlər orta əsr şairlərinin yaradıcılığında izlənilir. Hər bir şair öz üslubuna uyğun olaraq bu vahidlərdən istifadə etmişdir. Bu şeirlərdə şahmat meydanı, şahmat sahəsi, şahmat səhifəsi, şahmat taxtası kimi ifadələr bir-birini əvəzləyir.

تا چه بازی رخ نماید بیدقی خواهیم راند
عرصه شطرنج رندان را مجال شاه نیست

(حافظ)

(Hansı oyuna qədər qala piyada kimi hərəkət edəcək /
Rindlərin şahmat meydanı şahlar üçün deyil)

تا کی اندوه کج و راست ز دنیا بردن
مهره ی عرصه شطرنج بصد رفتار است

(بیدل دهلوی)

(Nə vaxta qədər dünyadan düz və əyri qəmləri aparmaq olar,
Fələk meydanının fiqurları min cür rəftara malikdir)

8. شاه شطرنج (şahmat şahı)

Şahmatda olan əsas fiqurlardan biri kimi “şah” fiquru klassik ədəbiyyatda şairlərin yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə olunur. “Şahmatın şahı” kimi tərcümə olunan bu izafət birləşməsi bir çox şairlərin yaradıcılığında izlənilir.

گفتم این و گریختم ز عسس
شاه شطرنج را نگیرد کس

(Bunu deyib, qarovulçudan qaçdım,/ Şahmatın şahını kim tuta bilər ki)

(3, 12596).

9. شطرنج العرفا (Ariflərin şahmatı)

Leksikoqraf Məhəmməd Moenin lüğətində qeyd olunur ki, bu ürfani bir istilahdır. Sufilərin oynadığı şahmat oyununa “شطرنج العرفا” deyirlər. Sufilər bu oyunu yaradana çatmaq onun vüsəl oyunu kimi qiymətləndirirlər. Bu oyun onların həqiqətdə olan hərəkətlərinin oyunda olan təcəllisi idi. Bu növ şahmatda sufilər bir kağız və kardon parçası götürərək, onu xanalara bölürdülər. Xanalara uyğun olaraq pis və yaxşı sifətləri yazırdılar. Bəzən sifətlər əvəzinə təsəvvüfdə olan dərəcələr qeyd olunurdu. Onlar bu oyunu bir zərlə oynayırdılar. Oyun şahmat səhifəsinin “صفر عدم” adlanan aşağı sol küncündən başlanır və xalların sayına uyğun olaraq hər kəs sağ tərəfdəki olan xanalara doğru istiqamətlənirdi. Növbəti addımda isə sol yuxarı küncdən sağa tərəf hərəkət edirdilər. Kim yuxarıda yerləşən “وصلت” və ona bənzər olan sözə birinci çatarsa, o, qalib hesab olunurdu (9, 128).

Cədvəl 1

“شطرنج العرفا” –da şahmat taxtasının quruluşu (1,124)

جهل Cahillik	غرور Qürur	غضب Qəzəb	عقل معاش Ağıl bacarığı	نفس Nəfəs	حسد Həsəd	شهرة Şöhrət	كذب Yalan
خواب Yuxu	كفران Kafir	ريا Riya	لجاج Tərslik	خورد Yeyinti	كینه Kin	غفلت Qəflət	حرص Hərslilik
Sehr Səhr	Zikr Zikr	İnsaf İnsaf	Susqunluq Xamuşu	Oruc Ruzə	Ədəb Ədəb	Düşüncə Fəkr	Qənaət Qənaət
Mərifət Mərifət	Varlıq Həst	Ədalət Ədalət	Can Jan	Ağılın bərpaası عقل معاد	Səbr Səbr	Eşq Eşq	Düzgünlük Sədaqət

10. شطرنج بازییدن / شطرنج بازی کردن / لعب شطرنج شطرنج باختن

(şahmat oynamaq və ya şahmat oyunu)

Feil formasında olan bu ifadə “شطرنج بازییدن” yəni “şahmat oynamaq”

mənasını ifadə edir. Bu ifadəyə yaxın “شطرنج بازی کردن” feili də mövcuddur. Farsdilli ədəbiyyatın əksəriyyətinin yaradıcılığında ən az bir dəfə də olsun bu birləşməyə rast gəlmək mümkündür.

شاه دل گم گشت و چون شطرنج را شه گم شود
کی تواند باختن شطرنج را شطرنج باز

(منوچهری دامغانی) (3, 12596)

(Ürəyini (yarını) itirmiş şah, şahmatda məğlub olmuş şah kimidir/
Şahmatı şahmatçı tək oynamağı kim bacarar.)

شطرنج میباز با ملوکان
شهمات شوی و ره ندانی

(عطار) (3, 12596)

(Oynama sən şahlarla şahmat, / Yolunu bilməsən, olarsan sən mat)

سعديا صاحبدلان شطرنج وحدت باختند
رو تماشا کن که نتوانی چو ایشان باختن

(سعدی)

(Ey Sədi, arıflər həmrəylik şahmatı oynadılar/

Onlar tək oynamağı bacarmadığına bax !)

عشق بازیدن چنان شطرنج «بازیدن» بُود
عاشقی کردن نیاری دست سوی او میاز

(منوچهری دامغانی)

(Eşq oyunu şahmat oyunu kimidir, / Aşiqlik etməyəcəksənsə, ona tərəf əl
uzatma)

Orta əsr şairlərin yaratdığı poetik sistemdə “şahmat” və “nərd” leksik cəhətdən öz lüğəvi sərhədlərini aşaraq, digər leksik mənaları bildirməklə yanaşı, simvolik mənaları ehtiva edirdilər. Digər tərəfdən şairlər özləri də istəmədən bu iki sözün sintez və tənəsübündən yeni idiomatik ifadələr formalaşdırmışdılar. Bu yalnız dilin zənginləşməsinə xidmət etməklə kifayətlənmir, dil üçün yeni sintaktik fiqurların formalaşmasına təkan verirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. زهرا محمد خانى. تجلى بازی در ادبيات فارسى. انتشارات زوار. تهران. ۱۳۹۲. ص ۲۸۰
2. <https://lenzook.com/post/post/ EZ20W9> /بازی-شطرنج-وار-رو-دوست-نداره-چون-نمی-شه/
3. على اكبر دهخدا. لغتنامه. موسسه ی لغتنامه ی دهخدا. تهران. ۱۳۳۴. جلد ۹
4. نورالدین عبدالرحمن جامى. دیوان كامل. تهران. چاپ پیروز، ۱۳۵۶
5. نورالدین عبدالرحمن جامى. هفت اورنگ. تهران : میراث مکتوب، ۱۳۷۸
6. <https://ganjoor.net/v/vahshi/divanv/ghazalv/sh64/>
7. https://fa.wikisource.org/wiki/دیوان_بیدل_دهلوی/۲
8. دیوان قصاید و غزلیات شیخ فریدالدین ابوحماد محمد عطار نیشابوری. سایت فرهنگی و اجتماعی و خبری تربیت جام. مهر ماه. ۱۳۸۷. ۵۱۸ ص
9. محمد بن علی بن سلیمان راوندی. راحة الصدور و آية السرور در تاريخ آل سلجوق. تهران ۱۳۳۱. ۴۳۸ ص
10. لاله تیک چند بهار، بهار عجم، چاپ مولوی هادی، لکهنو. ۱۳۳۴.

МЕСТО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЗВАНИЙ И АТТРИБУТОВ НАСТОЛЬНЫХ ИГРЫ В ПЕРСИДСКОМ КЛАССИЧЕСКОМ ПОЭЗИИ

Ш.ЮСИФЛИ

РЕЗЮМЕ

Разнообразие названий игр в литературе на персидском языке создало уникальную область лингвистики. На первый взгляд, хотя существование также не кажется ареной, но многочисленные лексические модели, которые совпадают по порядку, существование также подтверждает область и показывает, что эта область имеет особые лексические и семантические особенности. Названия игр, которые считаются старым слоем, дают красочную персидскую лексикографию, особенно с точки зрения этнографии. Основная причина красочности заключается в том, что когда названия и устройства игр используются в качестве особой формы в заказе, они отражают этническую перспективу и образ людей в форме свойств.

Ключевые слова: Лингвистика, поэтика, игры, атрибуты, лингвопоэтика, художественные фигуры

PLACES FOR USING NAMES AND ATTRIBUTES OF TABLE GAMES IN PERSIAN CLASSICAL POETRY

Sh.YUSIFLI

SUMMARY

The variety of game names in Persian language literature has created a unique field of linguistics. At first glance, while existence also does not seem to be an arena, but the numerous lexical models that coincide in order, existence also confirms the domain and shows that this domain has special lexical and semantic features. The names of the games, which are considered to be an old stratum, give a colorful Persian lexicography, especially in terms of ethnography. The main reason for the colorfulness is that when the names and devices of the games are used as a special form in the order, they reflect the ethnic perspective and the image of the people in the form of properties.

Keywords: Linguistics, poetics, games, attributes, linguopoetics, artistic figures